

Participatívny výskum politickej angažovanosti Rómov na Slovensku

Abstrakt

The aim of this study is to assess the participatory evaluation of the program of Roma political participation of the National Democratic Institute and to reflect on selected aspects of the participatory nature of this research. At the beginning of the study I will introduce very briefly the program of Roma political participation and the process of participative evaluation with emphasis on community based participatory research. Subsequently, the study looks at some aspects of participatory research and tries to reflect on them and evaluate the potential for other similar scientific and application projects, as well as for members of the affected Roma communities and research participants.

Keywords:

Roma, political participation, community based participatory research, empowerment, community engagement

¹ Autor pôsobí v Ústave etnológie a sociálnej antropológie SAV v Bratislave. Od roku 2006 do roku 2017 viedol v Národnom demokratickom inštitúte na Slovensku program politickej participácie Rómov. Zároveň pracoval ako národný expert pre participatívnu evaluáciu tohto programu, ktorá je analyzovaná v tejto štúdií. Materiál pre túto štúdiu je tak spracovaný na základe osobnej účasti autora na predmetnej participatívnej evaluácii, ako aj z osobných poznámok a záznamov. Finalizácia tejto štúdie vznikla vďaka podpore grantu VEGA 2/0066/19 – Vzorce sociálnej mobility Rómov vo svetle empirických výskumov. Kritická reflexia existujúcich praktík a zber nových dát. E-mail: tomas.hrustic@savba.sk

Úvod

Zámerom tejto štúdie je zhodnotiť participatívnu evaluáciu programu rómskej politickej participácie Národného demokratického inštitútu a reflektovať vybrané aspekty participatívnosti tohto výskumu. V úvode štúdie veľmi stručne predstavím samotný projekt politickej participácie Rómov NDI a proces evaluácie s dôrazom na segment komunitného participatívneho výskumu. Následne sa pozriem na niektoré aspekty participatívnosti v danom výskume a pokúsim sa o ich reflexiu a vyhodnotenie potenciálu pre ďalšie podobné vedecké a aplikačné projekty, ako aj pre členov dotknutých rómskych komunít a účastníkov výskumu.

1 Program rómskej politickej participácie NDI

NDI sa od roku 2004 zameriavalo na podporu občianskej a politickej angažovanosti Rómov v strednej a východnej Európe. V úvodných fázach tohto programu mali Rómovia na Slovensku len veľmi malú dôveru voči politickým inštitúciám a neboli prakticky vôbec zaangažovaní do formálnej či neformálnej politiky.² Tento prieskum naznačil, že Rómom chýbala sebadôvera a schopnosť formulovať vlastnú efektívnu politickú agendu a mali veľmi slabo vybudovanú politickú identitu. Medzi Rómami v tom období prevládala politická nejednotnosť a starším rómskym lídrom a rómskym politickým stranám chýbala politická legitimita a dôvera zo strany rómskych voličov (pozri aj Hrustič 2015). Širší politický priestor bol plný klientelizmu a chudobné rómske komunity boli často počas volieb cieľom kupovania hlasov a iných foriem volebných manipulácií. V začiatkoch programu NDI v roku 2004 bolo na Slovensku len málo Rómov zvolených do volených pozícií, zväčša len na lokálnej úrovni.³ Majoritné politické strany nevnímali potrebu ponúknuť priestor Rómom, a tí tak ostávali v politike výrazne marginalizovaní.

NDI sa teda od roku 2005 do roku 2015 (a v obmedzenej miere až do súčasnosti) zameriavalo na posilňovanie Rómov v ich účasti na politických procesoch. Ciele programu boli nastavené aj na základe už spomínaného prieskumu politickej participácie Rómov na Slovensku (NDI 2005), a NDI sa

2 Tento poznatok priniesol reprezentatívny prieskum verejnej mienky zameraný na rómsku populáciu na Slovensku: Roma political participation and public opinion survey – Slovakia 2005, ktorý realizoval Národný demokratický inštitút v spolupráci s Inštitútom pre verejné otázky na reprezentatívnej vzorke rómskych voličov. Reprezentatívnosť vzorky bola nastavená podľa údajov a typov osídlení z Atlasu rómskych komunít 2003 (Radičová 2004).

3 Vo volebnom období 2002–2006 podľa odhadu Pavla Pečínku (2009: 61) bolo za poslancov obecných samospráv na Slovensku zvolených 158 Rómov. V roku 2006 tento počet mierne stúpol na približne 220 a vo voľbách v roku 2010 bolo zvolených približne 330 rómskych poslancov (Hrustič 2013: 57). Tento počet sa zvýšil aj o štyri roky neskôr a vo voľbách v novembri 2018 bolo podľa zatiaľ predbežných odhadov Národného demokratického inštitútu zvolených minimálne 550 rómskych poslancov.

ich snažilo dosiahnuť prostredníctvom školení a sieťovania rómskych kandidátov, politických a občianskych aktivistov, školení zvolených rómskych predstaviteľov, a rovnako aj snahou o posilňovanie pozícií Rómov v majoritných politických stranách a inštitúciách. Program tak v konečnom dôsledku usiloval o to, aby rómski aktivisti a rómske mimovládne organizácie účinnejšie presadzovali občianske a politické zmeny, a aby sa priority Rómov vo väčšej miere dostávali do politických programov majoritných inštitúcií. Zároveň bolo dôležité, aby bolo viac rómskych kandidátov zvolených do volených funkcií na lokálnej, regionálnej a národnej úrovni a tiež, aby títo zvolení rómski predstavitelia svoje pozície zastávali efektívne a demokraticky. Dôležitým cieľom bolo aj to, aby rómski politickí aktivisti a organizácie občianskej spoločnosti postupne vytvárali a posilňovali neformálne lokálne, národné a regionálne siete.

Tento program bol stabilne financovaný z Národného fondu pre demokraciu (*National Endowment for Democracy*). Štruktúra ročného financovania programu znamenala na jednej strane určitú neistotu a vyžadovala každoročné úpravy a modifikácie projektu, na druhej strane to však umožnilo systematicky prehodnocovať ciele, diskutovať o zmenách v dynamickom politickom prostredí a v konečnom dôsledku strategicky prispôbovať program tak, aby zmierňoval nové riziká a využíval nové príležitosti.

2 Evaluácia programu politickej participácie Rómov

V roku 2015 sa NDI rozhodlo vyhodnotiť dopady a výsledky svojho programu, no vzhľadom na charakter programu, ktorý bol zameraný na zmocňovanie Rómov v politických a občianskych procesoch, padlo rozhodnutie pokúsiť sa tento element zdôrazniť a využiť aj v samotnej evaluácii. NDI sa teda nerozhodlo pre tradičnú formu evaluácie zameranú na kvantifikovanie výsledkov, v ktorej by externí hodnotitelia identifikovali evaluačné otázky a určili metodologický dizajn, stratégie výberu vzoriek, metódy zhromažďovania a analýzy údajov a nezávisle by interpretovali výsledky a naformulovali odporúčania. Naopak, NDI sa do procesu evaluácie rozhodlo čo najviac zapojiť tých, ktorí boli najviac ovplyvnení programom, čo v konečnom dôsledku výrazne ovplyvnilo dynamiku samotnej evaluácie. Inštitút sa tak snažil preukázať zodpovednosť nielen voči donorovi, ale najmä voči svojim miestnym partnerom z rómskych komún.

Participatívna evaluácia ako taká je založená na teoretických základoch Paula Freireho (napr. Freire 1985), ktorý tvrdí, že vedomosti sa nevytvárajú prostredníctvom prenosu alebo extrakcie informácií, ale prostredníctvom kritických dialógov. Metódy participatívneho hodnotenia využívajú rozličné procesy štruktúrovaných skupinových aktivít, v rámci ktorých samotní účastníci generujú dáta, spoločne ich analyzujú a dospievajú k záverom. Program participatívneho hodnotenia NDI bol iteračný proces, ktorého cieľom bolo vo výskumnom cykle čoraz viac angažovať

a posilňovať rómskych partnerov. Pomocou konceptu „praxis“ – prebiehajúca skupinová reflexia a činnosť – NDI zaangažovalo svojich rómskych partnerov v každom kroku výskumného cyklu: *evaluačné otázky a návrh, stratégie výberu vzoriek, metódy zberu a analýzy dát, interpretácia výsledkov a konečné odporúčania*. NDI rozširovalo participáciu Rómov v kritických momentoch počas celého procesu. Segmentom tejto participatívnej evaluácie, ktorý využíval najviac participatívnych techník, bol práve komunitný participatívny výskum. Je však potrebné zdôrazniť, že okrem komunitného participatívneho komponentu evaluácia obsahovala aj štandardné pološtruktúrované rozhovory s kľúčovými partnermi, analýzu reportov, správ a ďalších materiálov vygenerovaných počas realizácie programu.

Evaluácia vychádzala z predbežných výsledkov,⁴ ktoré NDI na Slovensku dosiahlo do konca roku 2014 v spolupráci s rómskymi lídrami a aktivistami. Program NDI dokázal zmobilizovať a vyškoliť množstvo rómskych aktivistov, ktorí nielen replikovali to, čo sa naučili, a mobilizovali ďalších Rómov k politickej zmene, ale nastavovali svoje kampane a programy kreatívnym spôsobom s ohľadom na kontexty, v ktorých pôsobili. To napríklad znamená, že v priamom kontakte s voličmi používali rómčinu a aj keď sa to zdá ako triviálnosť, tak pre mnohých Rómov z osád to bolo prvýkrát, keď nejaký politik s nimi hovoril ich jazykom. Pri kampani od dverí k dverám sa správali prirodzene a ukazovali rešpekt ľuďom žijúcim v osadách, častokrát aj napriek nedostatku času bolo dôležité navštíviť jednotlivé domácnosti a stráviť v nich aspoň trochu času, využívali znalosť lokálneho kontextu pri nastavovaní kampane (okrem iného načasovanie podľa lokálnych osláv, napríklad krstín, svadieb či pohrebov) a podobne. V konečnom dôsledku sa ukázalo, že táto sieť je najudržateľnejším výsledkom programu a predstavuje základ systematickejšej politickej mobilizácie Rómov na Slovensku. Títo aktivisti sa intenzívne pokúšali presadzovať prioritizáciu rómskych tém pre politické platformy mainstreamových strán a inštitúcií.

Evidentne sa však programu NDI podarilo zvýšiť jednak počet rómskych kandidátov vo všetkých úrovniach volieb, jednak počet zvolených Rómov najmä na lokálnej úrovni. Títo zvolení poslanci a starostovia postupne zmenili tvár politiky v mnohých obciach a regiónoch, kde predtým Rómovia nemali výraznejšie zastúpenie. Zároveň sa tak vytvárala sieť zvolených kandidátov, Rómov a Rómkov, ktorí boli schopní viesť dobre nastavené volebné kampane, čím sa vytvoril určitý základ pre zvolenie prvého rómskeho poslanca v NR SR, Petra Polláka a tiež sľubný potenciál pre vertikálnu integráciu rómskych politikov a volených predstaviteľov, ktorí by sa mohli potenciálne pokúsiť o to, aby voľba jedného rómskeho poslanca nebola len anomáliou (Stern, Hrustič, Mouzykina 2018: 17).

4 V tomto texte sa zameriavam v prvom rade na reflexiu procesu participatívnej evaluácie a detailne neuvádzam a neanalyzujem výsledky evaluácie, ktoré sú podrobne rozpísané vo výskumnej správe, ktorá je dostupná na vyžiadanie v NDI Bratislava (Stern, Hrustič, Mouzykina 2018).

Program tiež poskytol školenia a výmenu informácií pre množstvo zvolených rómskych poslancov a starostov, ktorí nikdy nezastávali volenú funkciu. Aj vďaka tomu boli mnohí z nich úspešní pri presadzovaní špecifických potrieb ich komunít a získali si tak rešpekt rómskych aj nerómskych voličov.⁵ V konečnom dôsledku dokázal program NDI vytvoriť káder rómskych aktivistov a mimovládnych organizácií, ktoré aj po desiatich rokoch stále viac či menej spolupracujú. Táto sieť si poskytuje nielen vzájomnú podporu, ale sa aj inšpiruje v politickom angažovaní. Dá sa teda povedať, že tento dôsledok programu NDI má relatívne dlhodobý charakter.

3 Komunitný participatívny výskum

Komunitný participatívny výskum a vôbec väčšina participatívnych výskumov má svoje korene najmä v oblasti zdravotných výskumov a v akademických odboroch verejného zdravotníctva (Minkler, Wallerstein 2003; Hacker 2013), kde bolo dôležité nájsť spôsoby, ako do výskumu, zberu dát a vyhodnocovania dát čo najefektívnejšie zapojiť dotknuté cieľové skupiny. Minkler a Wallerstein (2003: 10-15) určujú deväť princípov komunitných participatívnych výskumov, ktoré by mali dbať na rozpoznanie komunity ako základnej jednotky identity, využívať aktíva (*assets*) komunity, vytvárať spravodlivé partnerstvá, rozvíjať spoločné vzdelávanie a posilňovanie kapacít, dbať na vyváženie výskumu a podporu akcieschopnosti, zameriavať sa na lokálne riešenia vo všeobecnom kontexte, podporovať systémové zmeny prostredníctvom iterácie, využívať rôzne spôsoby diseminácie pre rôzne publikum a uvedomovať si, že partnerstvá v komunite sú dlhodobé.

Výskumný tím Durhamskej univerzity poukazuje na to, že komunitný participatívny výskum je v súčasnosti veľmi populárny najmä pre svoj potenciál pomerne efektívneho zapojenia skupín, ktoré sú vo všeobecnosti považované za „ťažko prístupné“ (napríklad menšinové etnické a náboženské skupiny, domorodé komunity, osoby so zdravotným postihnutím) a zároveň je prostriedkom, ako dosiahnuť spravodlivejšie a udržateľnejšie výsledky z pohľadu týchto skupín a komunít (Durham Community Research Team 2011). Tento typ výskumu sa zároveň na základe svojho ideologického nastavenia snaží dbať na čo najvyrovnanejšie zdieľanie mocenských pozícií a posilňovanie zapojenej skupiny. Durhamský výskumný tím zdefinoval štyri stupne komunitného participatívneho výskumu:

1. výskum kontrolovaný a riadený komunitou, kde výskum realizujú neprofesionálni výskumní pracovníci;

5 Dôkazom toho je aj skutočnosť, že vo voľbách do obecných samospráv v roku 2018 obhájilo svoje pozície až 28 rómskych starostov (z celkového počtu 35 zvolených v roku 2014). Celkovo bolo na Slovensku v roku 2018 zvolených viac ako 40 rómskych starostov (na základe odhadov NDI a ďalších organizácií, pozri aj <http://www.romea.cz/cz/zpravodajstvi/slovensko-ma-39-romskych-starostu-a-2-starostky-romky-je-to-vice-nez-v-minulych-volbach>) [cit. 2018-10-10].

2. výskum kontrolovaný komunitou s profesionálnymi výskumníkmi riadenými komunitou a pracujúcimi pre komunitu;
3. spolupracujúce a rovnocenné partnerstvo medzi profesionálmi a členmi komunity;
4. výskum kontrolovaný profesionálnymi výskumníkmi s väčším či menším zapojením komunity (napr. prostredníctvom poradných výborov pri dizajnovaní metodológie a diseminácii, vyškolení výskumníci z komunity realizujú zber dát, analýzu, písanie správ a podobne).

Participatívny komunitný výskum NDI naplňal viaceré vyššie spomenuté princípy. Zároveň by participatívna evaluácia evidentne spadala do 4. kategórie tejto klasifikácie, keďže išlo o výskum kontrolovaný profesionálnymi výskumníkmi s väčším či menším zapojením komunity, ktoré spočívalo v založení rómskeho poradného výboru pre participatívnu evaluáciu a v angažovaní vyškolených výskumníkov z komunity, ktorí realizovali zber dát, a čiastočne sa podieľali na ich interpretácii a analýze. Je pravda, že na intenzívnejšie zapojenie komunity do výskumu, ktoré je obsiahnuté v prvých troch typoch, sme nemali kapacitu a aj tento participatívny výskum bol na pomery v NDI značne inovatívny. Iniciatíva na evaluáciu vychádzala z našej strany, aj napriek istým predchádzajúcim čiastkovým skúsenostiam⁶ sme si vopred neboli istí výsledkom, a preto sme považovali za dôležité, aby výskumný tím z NDI mal pomerne vysokú mieru kontroly nad celým procesom výskumu.

Napokon, aj durhamský výskumný tím pri analýze množstva dostupných participatívnych výskumov zistil, že väčšina komunitných participatívnych výskumov spadá do štvrtej kategórie, teda sú kontrolované profesionálnymi výskumníkmi s určitým stupňom účasti komunity. Na druhej strane, mnohé výskumy, ktoré majú viac spolupracujúci rámec, kladú menší dôraz na stupne odbornej kontroly zo strany výskumných a profesionálnych pracovníkov. Zároveň durhamskí odborníci zaznamenali narastajúci trend udávať komunitných partnerov ako spoluautorov odborných článkov, no tiež si všimli, že len veľmi málo z týchto článkov je písaných z perspektívy komunity (Durham Community Research Team 2011: 5–6).

Napriek pomerne solídnej histórii komunitných participatívnych výskumov v zahraničí, najmä v oblasti verejného zdravotníctva, je v tomto type výskumov stále množstvo metodologických nejasností a potenciálnych rizík, ktoré sú v odbornej literatúre pomerne dobre rozdiskutované. Napríklad sa často vynárajú problémy s definovaním toho, čo sa považuje za „komunitu“, existuje riziko potenciálnych konfliktov medzi záujmami zainteresovaných jednotlivcov a skupín,

⁶ Vedúca výskumného tímu Linda Stern realizovala niekoľko komunitných participatívnych evaluácií pre NDI v krajinách ako Burkina Faso, Guatemala, či Kambodža.

ako naformulovať otázky, ktoré najlepšie zastupujú danú skupinu alebo komunitu (Wallwork 2003). Z formalistického hľadiska je napríklad problematické, ako upraviť informovaný súhlas tak, aby sa zohľadnili charakteristiky celej zapojenej skupiny (tamže). Z hľadiska reprezentácie je komplikované uplatniť tradičné koncepcie reprezentovania komunity, a to najmä v niektorých zložitých sociálnych prostrediach, napríklad v multi-etnických štvrtiach alebo medzi stigmatizovanými a marginalizovanými skupinami, kde je predpoklad, že existuje nedostatok jestvujúcich hierarchií a foriem reprezentácie. Inými slovami, je otázne, ako definovať kompetentné osoby, ktoré by danú skupinu reprezentovali a zastupovali (Shagi et al. 2008). Na tento problém sme narážali aj pri realizácii nášho výskumu. Ako poukážem neskôr, naši výskumní asistenti do facilitovaných diskusií zapájali jednak zvolených predstaviteľov samospráv (kde je aspoň istým spôsobom legitímna reprezentatívnosť, keďže boli zvolení väčšinou obyvateľov), ale aj zástupcov občanov a rôznych angažovaných jednotlivcov, a teda sme si uvedomovali skutočnosť, že nemáme kapacity zabezpečiť „reprezentatívnosť“ všetkých záujmových skupín a rodín v cieľových lokalitách.

Je teda evidentný súčasný trend zapájať do istých typov výskumov čoraz viacej členov cieľových skupín a komunit a dávať im väčšiu mieru zodpovednosti a právomocí pri dizajnovaní metodológie, zbere a interpretácii dát, ich analýze a tiež pri diseminácii a prezentovaní výsledkov. Na nasledujúcich stránkach sa pozrieme na niektoré fázy komunitného participatívneho výskumu NDI.

4 Komunitný participatívny výskum

4.1 Príprava participatívneho výskumu

Prvým krokom po rozhodnutí realizovať participatívnu evaluáciu bolo identifikovať kľúčových aktérov a partnerov pre celý proces. Popri malom tíme, ktorý pracoval v slovenskej kancelárii NDI, to boli rómski a nerómski aktivisti, ktorí sa za uplynulých 10 rokov snažili ovplyvňovať politiku od lokálnej až po národnú úroveň a zároveň mali skúsenosti a poznatky o pôsobení NDI na Slovensku, respektíve boli vyškolení NDI. V tejto prvotnej fáze išlo napokon o skupinu približne 50 až 60 osôb, z ktorých sme neskôr vyselektovali rómsky poradný výbor pre evaluáciu a ďalší z nich boli oslovení pre účasť na pološtruktúrovaných rozhovoroch, ktoré dopĺňali participatívny element evaluácie.

V úvodnej fáze evaluácie (marec 2015) sme realizovali štyri participatívne fokusové skupiny v štyroch regiónoch (Bratislava, Banská Bystrica, Prešov a Košice). Účastníci fokusových skupín boli vybraní z okruhu 50 až 60 aktivistov a politikov, ktorí mali skúsenosti s NDI, a tieto skupiny boli zamerané na definovanie účelu evaluácie a určenie kľúčových evaluačných otázok tak, aby boli tieto otázky zaujímavé a užitočné nie len pre NDI, ale aj pre rómskych

aktivistov a politických aktérov. Na tento proces bola využitá metóda analýzy silových polí (Lewin 1943)⁷, pomocou ktorej účastníci spoločne identifikovali hlavné „nápomocné“ a „brániace“ sily (faktory) v posilňovaní a zvyšovaní účasti Rómov na občianskom a politickom živote na Slovensku a zároveň určili, ktoré z týchto síl zohrali najdôležitejšiu úlohu počas uplynulých 10 rokov. V tomto procese sa zároveň snažili zhodnúť na tom, pri ktorých z týchto síl bol NDI najviac nápomocný. Záver tohto procesu bol určený aj na to, aby sa účastníci zhodli na potenciálnych výskumných / evaluačných otázkach, na ktoré by mala evaluácia priniesť odpovede a ktoré by boli užitočné pre ich prácu a pre ich pôsobenie.

4.2 Rómsky poradný výbor

Tento proces sa zároveň prelínal s budovaním rómskeho poradného výboru, ktorý mal byť kľúčový pre celý proces evaluácie. Dôležitým kritériom pre výber členov a členiek bolo, aby bolo zloženie výboru čo najrozmanitejšie a zároveň pozostávalo z rómskych aktivistov, politikov a ďalších aktérov, ktorí poznali prácu NDI na Slovensku. Dôležité bolo, aby bol poradný výbor jednak rodovo vyvážený, aby v ňom boli členovia a členky aktívni na lokálnej úrovni, ale zároveň aj na regionálnej a národnej. Napokon sme vyselektovali výbor, ktorý pozostával z 10 ľudí, ktorých úlohou bolo pomôcť nastaviť komunitný aspekt evaluácie v kontexte prostredia rómskych komunít na Slovensku, konzultovať teoretický rámec evaluácie vychádzajúci z pôvodnej teórie zmeny programu, spolupodieľať sa na základnom nastavení metód komunitného participatívneho výskumu, pomôcť s výberom komunít pre výskum a tiež konzultovať výber rómskych asistentov a asistentiek výskumu. Samozrejme, základným predpokladom bolo, aby sa členovia a členky poradného výboru oboznámili s filozofiou a cyklom participatívnej evaluácie, takže na úvod bolo zorganizované informatívne stretnutie/workshop pre rómsky poradný výbor. Prax však ukázala, že nikdy sa nestretlo všetkých 10 členov výboru naraz. Členstvo vo výbore nebolo platené, ak nerátame preplácanie cestovného a diét na stretnutia a workshopy. Vzhľadom na pracovnú vyťaženosť členov výboru bola asi polovica členov výboru aktívnejšia a do celého procesu evaluácie bola vtiahnutá intenzívnejšie.

Je dôležité upozorniť, že rómskemu poradnému výboru a ďalším konzultantom sme predložili viacero vopred pripravených a v iných kontextoch odskúšaných metód pre komunitný participatívny výskum.⁸ Z týchto metód sa napokon vyselektovali

⁷ Analýza silových polí je metóda, pomocou ktorej skupina identifikuje sily, ktoré buď napomáhajú dosiahnuť určitý cieľ (pomáhajúce sily), alebo bránia dosiahnuť tento cieľ (brániace sily). Princíp, ktorý vyvinul Kurt Lewin (1943), je stále využívaný najmä v oblasti spoločenských vied, psychológie, manažmentu rozvoja. Pre využitie v súčasných spoločenských vedách pozri napríklad (Swanson, Creed 2014).

⁸ Pozri napríklad poznámku pod čiarou č. 6.

štyri – *transect walk* (prechádzka naprieč komunitou), tvorba a analýza časovej osi, zoraďovanie matric problémov a riešení a reflexia výskumných asistentov ich vlastného pôsobenia v teréne formou štruktúrovaných terénnych denníkov. Tieto metódy sme v spolupráci s poradným výborom a neskôr aj s výskumnými asistentmi prispôbili kontextu rómskych komunít na Slovensku. Aproximácia výskumných metód prebiehala paralelne s výberom asistentov pre výskum a s ich školením, pretože práve ich spätná väzba a pripomienky k výskumným metódam, ktoré mali neskôr použiť, bola pre takýto typ výskumu absolútne kľúčová. Bolo dôležité, aby sa s týmito metódami zžili a prispôbili ich svojmu chápaniu a kontextu výskumných lokalít.

4.3 Výber rómskych výskumných asistentov

Vypísali sme výberové konanie na výskumných asistentov pre komunitný participatívny výskum, kde bolo jedným zo základných kritérií to, aby to boli Rómovia a Rómky, respektíve, aby mali aktívnu znalosť jazyka komunity, teda rómčiny alebo maďarčiny (dve výskumné lokality boli v maďarsky hovoriacich rómskych komunitách na južnom Slovensku). Pridanou hodnotou bolo, aby títo uchádzači už predtým pôsobili na komunitnej úrovni a mali skúsenosti s prácou v prostredí rómskych osád. Na túto výzvu zareagovalo viac ako 40 ľudí, z ktorých sme spolu s rómskym poradným výborom na základe ich profilov a motivačných listov vybrali 20 potenciálnych výskumných asistentov. Týchto dvadsať uchádzačov a uchádzačiek sme pozvali na školenie a workshop v júli 2015, počas ktorého sa mali dôkladne oboznámiť s filozofiou participatívneho výskumu a jeho metodikami. Zároveň tento workshop poslužil ako vhodný nástroj na finálny výber 10 ľudí, ktorí mali potom realizovať samotný zber dát. Tohto workshopu sa zúčastnili aj členovia rómskeho poradného výboru, ktorí asistovali pri školení a sledovali prácu výskumných asistentov.

Školenie pozostávalo z viacerých fáz. Najskôr sme asistentov dôkladne oboznámili so zámerom výskumu, filozofiou participatívnej evaluácie a vstupnými výskumnými otázkami. Hlavnú výskumnú otázku sme zároveň nastavili na tieto výskumné metódy. Očakávali sme a zároveň sme aj motivovali uchádzačov k tomu, aby výskumné metódy podrobili svojej kritike na základe vlastných skúseností s kontextom rómskych osád. Bolo dôležité, aby si uchádzači tieto metódy osvojili počas simulácií v malých skupinách a takýmto spôsobom si všetci vyskúšali prácu, ktorú sme očakávali, že budú realizovať v teréne. Už počas týchto simulácií dochádzalo k viacerým produktívnym modifikáciám. Kľúčovým faktorom bolo prispôbenie hlavnej výskumnej otázky tak, aby dávala zmysel v rómčine a v kontexte cieľového terénu. Vzhľadom na charakter výskumu sa nakoniec ustálila výskumná otázka, ktorá smerovala k spôsobom využitia verejných zdrojov v prospech rómskej komunity v danej lokalite za uplynulých 10

rokov. Spolu s rómskym poradným výborom sme predpokladali, že takto ladená výskumná otázka nebude príliš abstraktná a zároveň na konkrétnych príkladoch môže zodpovedať na ciele programu NDI v daných lokalitách, keďže v sebe obsahovala všetky kľúčové aspekty teórie zmeny, s ktorou NDI realizovalo svoj program. Prelínali sa v nej všetky tri kľúčové aspekty politickej participácie: 1) hlas občanov (Rómov), teda aktivizmus a snaha ovplyvňovať verejný priestor a život v komunite, 2) politický priestor, teda pôsobenie Rómov v politických pozíciách, či už ako kandidátov, zvolených poslancov a starostov obecného zastupiteľstva atď., 3) zodpovednosť inštitúcií, teda snaha o dobré spravovanie obce, ktoré pozostáva jednak zo zodpovednej politiky zvolených zastupiteľov a zároveň z aktívnej kontroly týchto rozhodnutí zo strany občanov, čím sa tento trojuholník uzatvára a znovu vracia k občianskym aktivistom. Bolo dôležité, aby bola táto otázka reflektovaná pri všetkých použitých metódach komunitného participatívneho výskumu. Týmto spôsobom mali členovia komunity, za facilitácie výskumných asistentiek, reflektovať to, akým spôsobom boli využité verejné zdroje v prospech rómskej komunity za uplynulých 10 rokov a takým spôsobom sa vlastne zamyslieť, ako občiansky tlak a aktivizmus, participácia Rómov na obecnej politike a manažment obce zo strany zvolených zastupiteľov (teda všetky oblasti, ktoré boli cieľom programu NDI) zlepšili alebo nezlepšili život Rómov v obci, respektíve prispeli alebo neprispeli k napredovaniu celej obce.

Kľúčovou súčasťou tohto workshopu a školenia bol aj pilotný terénny výskum vo vybranej obci, kde si všetci terénni výskumní asistenti mohli vyskúšať metódy v reálnom prostredí. Tento pilot zároveň slúžil ako veľmi cenný podklad k selekcii výskumných asistentov, pretože sme ich mali možnosť spolu s členmi poradného výboru pozorovať priamo v interakcii s členmi komunity a priamo pri facilitácii komunitných diskusií. Pre pilotný výskum sme vybrali obec, v ktorej pôsobil člen poradného výboru, bola zároveň dostatočne veľká a na jej území boli tri samostatné rómske osady/komunity a v konečnom dôsledku sme v nej dokázali vybaviť dostatočné zázemie pre facilitáciu 10 komunitných diskusií.

Najdôležitejšou vlastnosťou, ktorou mali výskumní asistenti disponovať, bola schopnosť aktívne počúvať a moderovať diskusiu skupiny v rómčine, respektíve v maďarčine. Zároveň bolo dôležité, aby sa v diskusii nesnažili presadzovať svoje názory a manipulovať členov diskusie k nejakým želaným výsledkom.⁹ Napríklad dve uchádzačky o výskumné asistentky boli učiteľky na základnej škole a mali pomerne dobrú prax, mali skúsenosti s prácou v rómskej komunite, skvelé komunikačné zručnosti. Ešte počas školenia a simulácií diskusných metód sa však ukázalo, že

9 Z terénneho denníka výskumnej asistentky: „Bolo veľmi dôležité aj to, že sme v podstate ani nekládli priame otázky a nečakali priame odpovede, ale diskusiou sme sa dopracovávali k odpovediam, ktoré boli cieľom výskumu. Táto forma výskumu bola podľa môjho názoru aj pre fokusnú skupinu prijateľnejšia, lebo, nesedeli a mechanicky neodpovedali, a hlavne najvýznamnejšie bolo to, že pri klasických dotazníkoch sa pracuje vždy s jedným respondentom, pri tejto forme to bola skupinová diskusia.“

majú silné tendencie účastníkov diskusie mentorovať, dokonca usmerňovať ich názory a diskusné vstupy, čo pre tento typ participatívneho výskumu bolo nežiaduce. Konzultovali sme to s nimi a na túto skutočnosť sme ich upozornili ešte pred pilotným výskumom, avšak aj počas neho ich komunikácia s účastníkmi diskusie bola stále mentorská. Ako samy priznali, bolo pre ne ťažké viesť diskusiu iným spôsobom a pri spätnej reflexii to samy prisúdili svojej „profesionálnej deformácii“. Z tohto hľadiska sa výrazne znížila ich šanca dostať sa do finálnej skupiny 10 výskumných asistentiek.

Pri samotnom výbere sme vytvorili bodovací systém, kde sme jednotlivým kritériám výberu prideliť patričnú bodovú váhu, zároveň sme zobrali do úvahy odporúčania od rómskeho poradného výboru a na realizáciu komunitného participatívneho výskumu sme vybrali 10 výskumných asistentov a 2 náhradníkov. Je zaujímavé, že do finálneho výberu sa dostalo 9 žien a jeden muž, avšak je potrebné spomenúť, že aj medzi 20 účastníkmi školiaceho workshopu bolo 17 žien a len 3 muži. Jedna z možných interpretácií tejto prevahy žien môže byť skutočnosť, že aj medzi pomáhajúcimi profesiami, ktoré pôsobia v rómskych osadách na Slovensku, do veľkej miery prevažujú ženy.¹⁰

Školenie výskumných asistentov, Zemplínska Šírava, na fotke výskumné asistentky zľava: Adriana Ďurašková, Božena Tokárová, Mikuláš Eštočák (člen poradného výboru) a Renáta Tománková; september 2015 | Foto: Tomáš Hrustič

10 Napríklad medzi asistentmi osvetu zdravia pre Zdravé regióny je 217 žien a len 42 mužov (podľa informácií z vedenia projektu Zdravé regióny).

S touto finálnou skupinou sme absolvovali ešte jedno podrobné školenie, kde mali možnosť ešte dôkladnejšie sa oboznámiť s výskumnými metódami – špecificky mali na každú z troch hlavných metód jeden tréningový deň. Okrem zdokonaľovania sa v týchto metódach sme počas tohto školenia doladzovali a finalizovali výskumnú otázku ku každej zo zvolených metód. Toto školenie taktiež slúžilo ako generálka na samotný výskum. Ďalším dôležitým momentom tohto stretnutia bolo vytvorenie výskumných dvojíc, keďže od začiatku sme plánovali, že výskumné asistentky budú pracovať vo dvojiciach tak, aby sa navzájom dopĺňali, podporovali a rozdelili si výskumné úlohy – napríklad pri facilitovaní diskusií a zapisovaní údajov a poznámok, keďže diskusie sme neplánovali nahrávať na diktafón a neskôr robiť prepisy. Spoločne s poradným výborom a samotnými výskumnými asistentkami sme vytvorili finálne dvojice tak, aby sa vzájomne dopĺňali a spoločne riešili prekážky¹¹, taktiež sme im zároveň prideliť výskumné lokality.

Pri zadeľovaní výskumných lokalít sme sa spoločne s výskumníčkami a poradným výborom rozhodli, že výskumné asistentky by nemali robiť výskum v lokalite, v ktorej bývajú alebo z ktorej pochádzajú, aby boli eliminované predchádzajúce väzby, ktoré by mohli ovplyvniť interakciu s účastníkmi. Navštevovali tak lokality, ktoré mohli poznať, prípadne tam poznať niektorých jednotlivcov, no nemali na tieto lokality silné väzby.

Výskumné asistentky, aj keď boli všetky Rómky, mnohé z nich po prvýkrát navštívili osady a komunity, kde ľudia žili vo veľkej chudobe. Táto skúsenosť sa odrazila na ich citlivejšom vnímaní rómskych komunít, keďže viaceré z nich priznali, že predtým automaticky vnímali „rómske komunity“ v kombinácii dvoch optík – na jednej strane cez optiku ich vlastných lokalít, z ktorých pochádzali, a na strane druhej optikou mediálnej prezentácie Rómov na Slovensku. Hlbšie poznanie iných lokalít im preto do ich optiky vnieslo ďalší rozmer. Ako samé zdôrazňovali, viaceré z nich boli hlboko zasiahnuté obrovskou chudobou a životnou úrovňou ľudí a komunít, ktoré navštívili, alebo vzťahmi s majoritným obyvateľstvom.¹² Zároveň často dostávali otázky o dôvode, prečo lokalitu navštívili

11 Z terénneho denníka výskumnej asistentky: *„Som rada, že som za partnerku dostala také šikovné dievča a mám dojem, že aj v budúcnosti bude určite vedieť zúročiť všetko, čo sa naučila. Najlepšie na celej spolupráci bolo však to, čo zafungovalo už pri prvom výskume a síce dohodnuté signály. Bolo pre mňa veľmi kladným faktorom aj to, že bola ochotná sa stretnúť aj pred samotným výskumom a zopakovať si postupy a metódy, ktoré sme sa počas školení naučili. Určite vzájomná komunikácia v značnej miere dopomohla aj k tomu, že výsledky, ktoré sme zistili, sú podľa môjho názoru dosť obsérne, nie iba jednoslovné odpovede. Pri dohodnutých signáloch mala na mysli niektoré gestá, ktoré používali pri facilitovaní diskusie, napríklad si posunkami rúk dávali najavo, aby jej partnerka nechala respondenta rozprávať dlhšie, alebo aby prešla na ďalšiu otázku, či aby si výpoveď zapísala podrobnejšie a podobne.*

12 Z terénneho denníka výskumnej asistentky: *„V mojom chápaní Rómovia ... nám rozprávali o svojich prekážkach a o tom, čo by chceli a čo potrebujú, ale vôbec ich netrápilo, že sú segregovaní. Osada je 1,5 km vzdialená od dediny, miestni s nimi nekomunikujú, nechcú, aby chodili do dediny, naopak, chcú ich z nej vylúčiť. A to ma veľmi zneistilo. Aká budúcnosť potom čaká Rómov v tejto obci?“*

a hoci sme sa na tieto otázky pripravovali, často ich odpovede boli nedostačujúce, alebo si asistentky uvedomovali svoju bezradnosť a neschopnosť týmto ľuďom zo svojej pozície pomôcť.¹³ Táto skutočnosť v nich zanechávala pocit neistoty, ktorý mohol ovplyvniť reflexiu ich výstupov, prípadne následné interpretácie a analýzu dát. S odstupom času si uvedomujem, že sme v rámci organizácie výskumu tento moment podcenili. Mohli sme napríklad zorganizovať samostatný debriefing alebo stretnutie, počas ktorého by sme s výskumníčkami hlbšie predebatovali tieto zážitky a ich vplyv na zber, triedenie a interpretáciu získaných dát, čo by umožnilo oveľa hlbšie porozumieť problému, ako len pri analýze ich terénnych denníkov. Z takejto osobnej diskusie by benefitovali aj samotné výskumníčky, keďže by vzájomne zdieľali svoje skúsenosti a lepšie by s nimi pracovali aj na svojej osobnej a profesionálnej dráhe. O podobnej skúsenosti píše aj Beth F. Merensteinová (2015: 133), ktorá zapojila svojich študentov do komunitného participatívneho výskumu príčin bezdomovectva. Uvádza, že mnohí študenti do svojich denníkov zapisovali svoje pohnuté emócie, no až neskôr počas dlhodobého výskumu si uvedomila dôležitosť toho, aby tieto svoje dojmy mohli zdieľať osobne a „vyrozprávať sa z nich“, a to by im umožnilo získať oveľa hlbšie porozumenie skutočností, ktorým boli vystavení v teréne (Merenstein, 2015: 133).

4.4 Metódy participatívneho vedenia skupinových diskusií

Zber dát v teréne pozostával z troch metód, ktoré boli doplnené ešte autoreflexiou výskumných asistentiek. Prvou metódou bola prechádzka naprieč komunitou (*transect walk*), ktorá pozostávala z riadeného pološtruktúrovaného rozhovoru s členom/členmi komunity počas exkurzie po lokalite. Hostiteľ mal za úlohu previesť výskumníkov po lokalite a pristaviť sa pri z jeho/jej pohľadu významných miestach, ktoré dokumentovali to, akým spôsobom (a či vôbec) boli využité verejné zdroje v prospech Rómov a obyvateľov tejto lokality. Pri každom mieste, ktoré sprevádzajúci opísal, sa výskumníci pýtali na 1) základný opis a charakteristiku miesta, ďalej na 2) desaťročnú históriu daného miesta alebo objektu – teda, ako sa to miesto zmenilo za uplynulých 10 rokov vzhľadom na využitie/nevyužitie verejných zdrojov na dané miesto alebo objekt, 3) ako je toto miesto využívané vzhľadom na efektívne alebo neefektívne využitie zdrojov, a 4) ako by sa dalo dané miesto alebo objekt vylepšiť pre jeho verejné využitie. Jeden z výskumníkov vždy kládol otázky a viedol rozhovor a druhý z rozhovorov robil zápis, zakresľoval prechádzku na mapke lokality a zhotovoval fotografie daných miest a objektov. V komunite sa vždy spravili dve takéto komentované prechádzky. Pri jednej

13 Z terénneho denníka výskumnej asistentky: „Okoloidúci Rómovia nám často kládli otázky: Prečo sme tu? Ako im môžeme pomôcť? Tieto otázky nám boli opakované často. Keď sme im vysvetlili, prečo sme tu a čo chceme s nimi riešiť, odpovedali nám, že je to dobré, no ich situáciu to aj tak nezmení.“

sprevádzal výskumníkov vždy politicky aktívny člen komunity (zvolený rómsky starosta, poslanec, bývalý poslanec, alebo kandidát na volenú funkciu), pri druhej prechádzke bol hlavným výskumným partnerom niekto z miestnych občianskych aktivistov, respektíve zástupca občanov. Pre výskum tak výskumní asistenti získali dve perspektívy na danú komunitu, ktoré sa buď čiastočne, alebo z väčšej časti prekrývali, prípadne boli rozdielne. Tieto údaje im zároveň poskytli podrobnejšie informácie o lokalite, ktoré im dali veľmi dobrý základ na ďalšiu facilitáciu diskusií.

Po prechádzke naprieč komunitou spravidla nasledovala facilitovaná diskusia s členmi komunity o desaťročnej histórii využívania alebo nevyužívania verejných zdrojov v prospech rómskej komunity – metóda časovej osy rómskeho občianskeho

Výskumné asistentky Božena Tokárová a Renáta Tománková v rozhovore s komunitnými lídrami počas prechádzky naprieč komunitou; november 2015 | Foto: Tomáš Hrušíč

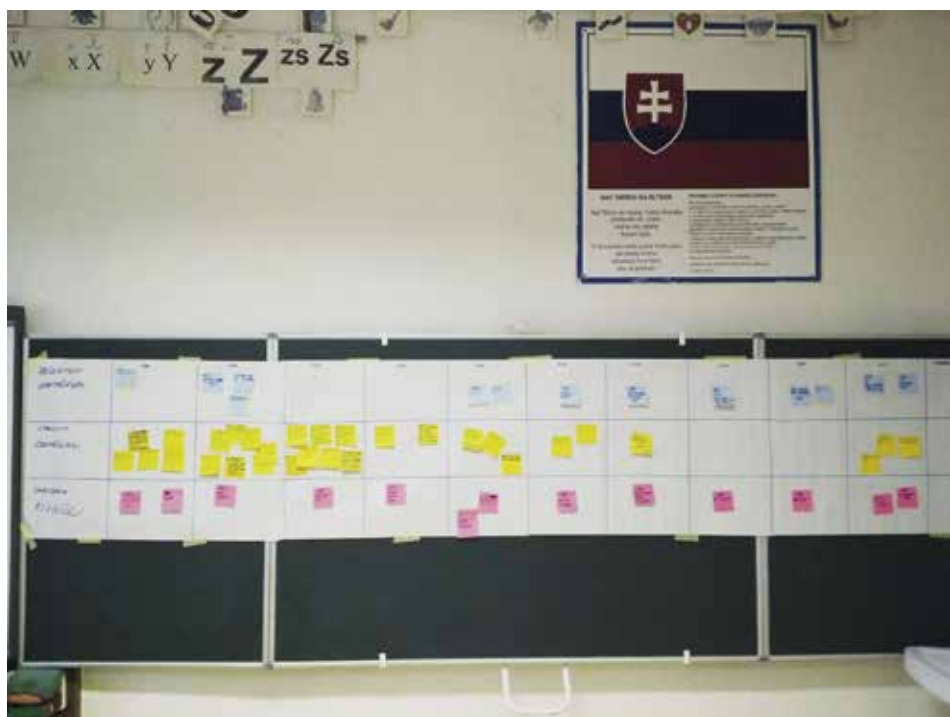
a politického aktivizmu v obci. Už počas prechádzky naprieč komunitou výskumné asistentky pozývali na túto diskusiu zástupcov komunity, s ktorými sa stretli a ktorí prejavili záujem o diskusiu, zároveň pozývali ďalších účastníkov diskusie na základe odporúčaní komunitných lídrov.

Pri tejto diskusii sa vytvorili v miestnosti dve skupiny (od 6 až do 12 osôb). V jednej skupine boli predstavitelia lokálnej rómskej politiky, teda zvolení poslanci, či už súčasní alebo bývalí, a kandidáti na pozície v obecných zastupiteľstvách. V druhej skupine zase boli občianski aktivisti, kľúčoví aktéri občianskeho a verejného života

v komunite, často napríklad terénni sociálni pracovníci, asistenti osvedy zdravia a angažovaní občania, ktorí sledovali vývoj lokálnej politiky a verejného života v obci. Výskumná asistentka facilitovala diskusiu takým spôsobom, že na stene pripravila veľkú časovú os, ktorá znázorňovala uplynulých 10 rokov a členovia oboch skupín si mali spomínať na jednotlivé udalosti v obci za každý z uplynulých rokov, ktoré boli významné z hľadiska využívania verejných zdrojov v prospech Rómov. Tieto udalosti zapisovali jednotlivo na farebné papieriky, ktoré potom lepili k jednotlivým rokom a zároveň tieto udalosti komentovali a diskutovali o nich. Túto komentovanú diskusiu výskumníci zapisovali. Po tom, ako obe skupiny vymenovali jednotlivé udalosti, pokračovali rovnakým spôsobom vo vymenovávaní a zaznamenávaní príležitostí, ktoré sa v obci naskytili pri využívaní verejných zdrojov, a takisto rovnakým spôsobom sa snažili identifikovať ohrozenia a riziká pri využívaní verejných zdrojov za uplynulých 10 rokov.

Po tejto spravidla dvoj až trojhodinovej diskusii mali pred sebou účastníci graficky znázornenú časovú os, ktorá sumarizovala 10 rokov rómskeho občianskeho a politického života v obci s dôrazom na využívanie alebo nevyužívanie verejných zdrojov v prospech rómskej komunity. Všetky dáta, ktoré na časovej osy boli znázornené, boli vygenerované výhradne členmi komunity pri kolektívnej diskusii a výskumní asistenti slúžili len ako facilitátori diskusie.

Takto zaznamenané údaje však slúžili len ako podklad pre ďalšiu časť diskusie, ktorá zaznamenávala skupinovú interpretáciu a analýzu udalostí, príležitostí a ohrození na časovej osi. Facilitátori sa pýtali účastníkov na to, akým spôsobom NDI napomohlo jednotlivým udalostiam, respektíve aké iné faktory viedli k týmto udalostiam. Ďalšou dôležitou otázkou bolo, či skupina vidí v daných udalostiach a ohrozeniach nejaké trendy, respektíve v čase opakujúce sa vzorce. Táto diskusia prebiehala voľne, jednotliví účastníci diskusie sa navzájom dopĺňali a výskumní asistenti diskusiu viedli a zapisovali si poznámky a zaujímavé postrehy z diskusie.

Fotka časovej osy udalostí, príležitostí a ohrození pri využívaní verejných zdrojov v prospech rómskej komunity v obci; november 2015 | Foto: Tomáš Hrustič

Bolo veľmi zaujímavé sledovať reakcie jednotlivých účastníkov týchto diskusií. Napríklad, keď boli účastníci tejto diskusie starostovia, boli veľmi prekvapení, akým pomerne jednoduchým spôsobom a svojpomocne sa dajú zanalyzovať kľúčové udalosti v obci, a výslednú časovú os vnímali ako mimoriadne cenný nástroj aj pre svoje ďalšie plánovanie pre obec. Jeden starosta dokonca povedal, že výslednú časovú os vylepí na stenu vestibulu obecného úradu, aby obyvatelia obce videli, čo všetko sa v obci spravilo.

Ďalšou metódou, ktorú sme pri komunitnom participatívnom výskume použili, bolo tzv. zoradovanie matric (*matrix ranking*). Obe skupiny (lokálni politickí predstavitelia a občianski aktivisti), tentokrát však oddelene, mali zvoliť najväčšie problémy/výzvy komunity a identifikovať k týmto problémom riešenia. V jednotlivých skupinách mali ich účastníci najskôr brainstormovať a napísať čo najviac prekážok, ktoré bránia vo využití verejných zdrojov v prospech marginalizovanej rómskej komunity. Členovia skupiny tak vypísali spravidla niekoľko prekážok, respektíve problémov, a z tohto súboru problémov si museli zvoliť tri najdôležitejšie. Hlasovanie prebiehalo tak, že každý z členov skupiny mal 10 hlasov, ktoré musel rozdeliť podľa svojho uváženia medzi tri podľa neho/nej najväčšie problémy, teda, mohol dať jednému problému napríklad

8 hlasov a ďalším dvom po jednom hlase, alebo svojich 10 hlasov rozdeliť rovnomernejšie. Takto sa potom spočítali všetky hlasy a skupina ďalej pracovala s tromi najdôležitejšími prekážkami, ktoré sa rozpisali do matrice, kam sa mali postupne vpisovať jednotlivé riešenia na tieto tri prekážky. Skupina sa postupne snažila nájsť riešenia – vždy jedno riešenie, ktoré mohla komunita realizovať samostatne, bez pomoci zvonku, a jedno, ktoré rátalo s vonkajším zásahom, respektíve externou pomocou. Takýmto spôsobom si postupne sami identifikovali 2 realizovateľné riešenia na 3 najpálčivejšie prekážky v komunite, teda spolu 6 možných riešení, ktoré v ideálnom prípade mohli danej komunite reálne pomôcť. Napokon, znovu každý člen skupiny mal hlasovať za tri navrhované riešenia podľa ich priority, teda mohol rozdeliť 15 hlasov podľa toho, ako jednotlivé riešenia považoval za prioritné, a to naprieč všetkými tromi spomenutými prekážkami, čiže svojich 15 hlasov mal rozdeliť medzi 6 riešení. Spočítaním hlasov si skupina určila prioritné riešenia na aktuálne prekážky. Tak ako v prípade časovej osi, aj tu potom nasledovala skupinová diskusia a interpretácia jednotlivých prekážok a riešení. Členovia skupiny potom diskutovali o dodatočných otázkach, teda, prečo si myslia, že vygenerovali práve tieto prekážky a riešenia, či v matici vidia nejaký opakujúci sa vzorec, prečo skupina prioritizovala externé, či naopak interné riešenia, či si myslia, že táto matrica vystihuje prekážky a riešenia, s ktorými by sa mohla stotožniť celá komunita, respektíve, či má komunita dostatočnú akcie-schopnosť, aby niektoré z navrhovaných riešení dokázala realizovať.

Ako zhodnotili aj výskumné asistentky, tak tieto tri metódy navzájom nadväzovali a veľmi vhodne sa dopĺňali.¹⁴ Komentovaná prechádzka v lokalite poskytla základné údaje o komunite, prehľad o projektoch, ktoré sú pre komunitu viditeľné, efektívne alebo naopak málo prospešné. Následne metóda časovej osi poskytla výskumníčkam informácie o udalostiach za uplynulých 10 rokov a dať ich do súvislosti s pôsobením NDI a iných vonkajších, ale aj vnútorných zdrojov. Napokon, zoradovanie matric problémov a identifikácie riešení poskytli pohľad účastníkov diskusií a ich schopnosť identifikovať problémy a navrhovať riešenia problémov. Z hľadiska cieľov komunitných participatívnych projektov (Sheely, 2018: 28) práve táto metóda mala inšpirovať členov komunity k väčšiemu angažovaniu sa a motivácii k akcii – prostredníctvom uvedomenia si, že viaceré čiastkové problémy môžu riešiť aj samostatne.

14 Z terénneho denníka výskumnej asistentky: „Ako sa hovorí, ťažko na cvičisku, ľahko na bojisku. V tomto prípade príslovie platí najmä v zručnosti ovládania jednotlivých metód, ktoré sa v teréne implementovali prirodzene, čím sa mohla viesť komunikácia a diskusia v rámci stanoveného cieľa.“

Starosta a miestni poslanci hlasujú za najväčšie prekážky pri využívaní verejných zdrojov v prospech rómskej komunity v obci v rámci metódy zoradovanie matric; november 2015 | Foto: Tomáš Hrustič

Ako doplnok k týmto trom metódam si mali ešte výskumné asistentky zaznamenávať svoju reflexiu výskumného procesu vo výskumnom denníku,¹⁵ kde sa mali sústrediť najmä na proces a využívanie výskumných metód, ale išlo aj o akúsi prvotnú interpretáciu dát a ich analýzu v kontexte centrálnej výskumnej otázky. Mali sledovať zmeny v ich schopnostiach používať participatívne metódy pri facilitácii diskusií v komunite a analýze problémov, zmeny v tom, ako spolupracujú spolu s výskumným partnerom, zmeny v spôsobe komunikácie s členmi komunity v rómskych osadách.¹⁶ No zároveň mali reflektovať aj svoje postupné vnímanie centrálnej výskumnej otázky v kontexte projektovej teórie zmeny, teda ako výskum prispieva k ich vývoju vnímania „hlasu“ rómskych občanov, prieniku Rómov do „politického priestoru“, či uplatňovaní „zodpovednosti“ volených predstaviteľov

15 Pri zadaní sme nešpecifikovali jazyk, v ktorom si denníky mohli výskumné asistentky viesť a všetky denníky boli odovzdané v slovenčine. Pri spätných rozhovoroch viaceré zdôraznili, že pri písomnom prejave sú zvyknuté používať slovenčinu aj napriek tomu, že rómčina bola pre väčšinu z nich prvým jazykom.

16 Z terénneho denníku výskumnej asistentky: „Naučila som sa viac počúvať a klásť otázky v medziach sledovaných ukazovateľov výskumu, zároveň som evidovala potrebu, nechať ľudí vyrozprávať sa. Je dôležité pri takejto metóde výskumu vyjadriť pochopenie, súcit a nejakú osobnú skúsenosť facilitátora na získanie si dôvery účastníkov výskumu. Jednotlivé metódy výskumu sú náročné na čas, preto je vhodné, aby účastníci výskumu boli aktivizovaní a priebežne motivovaní facilitátormi k dokončeniu diskusie.“

voči rómskym občanom na Slovensku, teda v konečnom dôsledku nás zaujímalo, aký je posun v ich chápaní uplatňovania demokracie.

Na základe diskusií s poradným výborom a samotnými výskumnými asistentkami sme sa rozhodli, že každú dvojicu bude v teréne sprevádzať buď niekto z poradného výboru, alebo slovenského manažmentu NDI. V tejto podobe išlo o akúsi supervíziu a zároveň asistenciu s drobnými úlohami, pretože bolo dôležité, aby prítomnosť tejto osoby nebola rušivá a mala nejakú funkciu vo výskumnom tíme. Na základe tejto pozície som mal možnosť vidieť prácu výskumných asistentiek v piatich obciach. Bolo zaujímavé pozorovať stratégie výskumných dvojíc a spôsoby, ako si postupne zvykali na výskumné metódy. Takmer všetky dvojice zhodne tvrdili, že úvodné prechádzky naprieč komunitou, boli jednoduchšie, keďže robili rozhovor s jednotlivcom (v niektorých prípadoch s dvojicou). Oveľa zložitejšie bolo facilitovať kolektívne diskusie, čo bolo náročnejšie z toho dôvodu, že museli pracovať so skupinovou dynamikou, dbať na to, aby členovia skupiny správne rozumeli pokynom a zároveň museli sledovať a zapisovať si diskusiu a dôležité výpovede. Bolo tiež zaujímavé pozorovať, v akom jazyku prebiehajú diskusie – mnohokrát boli diskusie vedené striedavo v slovenčine a v rómčine, čo asistentky zdôvodnili tým, že buď reagovali na niektoré témy, ktoré sa buď im, alebo členom skupiny lepšie komunikovali v slovenčine, alebo v rómčine. Jedna výskumná asistentka priznala, že bolo pre ňu veľkou skúsenosťou používať rómčinu v „profesionálnej komunikácii“, keďže je to pre ňu jazyk, ktorý používala výhradne v domácej a osobnej komunikácii.¹⁷

Používanie rómčiny pri výskume a zbere dát bolo na jednej strane výhodou a pridanou hodnotou tohto výskumu, no zároveň používanie viacerých jazykov bolo aj priznanou slabinou, ktorej sme si boli vedomí už vopred a bolo rizikom, že finálne dáta a ich interpretácia by mohli byť do istej miery skreslené. Výskumné asistentky robili rozhovory prevažne v rómčine a v maďarčine, zároveň si v týchto jazykoch neraz robili poznámky a zapisovali dáta v teréne. Avšak štandardizované formuláre pre jednotlivé metódy vyplňali v slovenčine a tie sa následne prekladali do angličtiny kvôli tomu, aby s nimi evaluačný a analytický tím vo Washingtone mohol ďalej pracovať. Vzhľadom na veľké množstvo textu sme preklad zadali profesionálnym prekladateľom, s ktorými sme dlhodobo spolupracovali, čiže už mali určitú znalosť terminológie. Aj napriek tomu však boli v prekladoch čiastočné nepresnosti, ktoré sme sa snažili eliminovať tým, že som osobne prechádzal všetky dáta a moja znalosť všetkých troch jazykov mi umožnila do istej miery eliminovať tieto nepresnosti. Analytický tím vo Washingtone potom dáta spracoval v aplikácii na analýzu kvalitatívnych dát a spracoval do podoby predbežnej interpretácie.

17 Z terénneho denníka výskumnej asistentky: „Celá komunikácia s respondentmi, ale aj s obyvateľmi osady prebiehala v rómskom jazyku, ktorý používajú ako materinský jazyk. Prekážky aj riešenia pri zoradovaní matíc sme sa snažili identifikovať v slovenskom jazyku, čo nebolo problémom.“

Po tomto procese sme zorganizovali ďalší workshop, na ktorý sme pozvali všetky výskumné asistentky, členov poradného výboru, ako aj vybraných zástupcov zúčastnených lokalít. Počas tohto workshopu sme predstavili systematizované dáta a našu predbežnú interpretáciu a počas troch dní sme s účastníkmi workshopu tieto výsledky konzultovali, debatovali o nich a zozbierali čo najviac podnetov a ďalších interpretácií predložených zistení. Finálna výskumná správa tak predstavovala syntézu týchto rôznorodých interpretácií z komunitného participatívneho výskumu, celého procesu tvorby metodológie, zberu dát a ich interpretácie, ako aj ďalších dát z klasických pološtruktúrovaných rozhovorov s kľúčovými aktérmi a analýzy písomných dokumentov o programe.

5 Záver

Jednou z motivácií, ktoré nás viedli k realizovaniu komunitného participatívneho výskumu, bola aj snaha čo najviac eliminovať paternalistický prístup k získavaniu údajov o úspešnosti alebo neúspešnosti programu. Zapojenie rómskeho poradného výboru, ako aj rómskych výskumných asistentiek malo ambíciu podporiť proces výskumu vedomosťami generovanými zdola. Túto snahu mali umocniť aj výskumné metódy, ktoré boli postavené na kolektívnych diskusných technikách, počas ktorých sa výskumné asistentky snažili viesť skupiny k vzájomnej produktívnej diskusii a reflexii posunu v ich komunitách. Takto generované vedomosti majú potenciál na vytvorenie odporúčaní, ktoré zohľadňujú lokálny kontext a sú podporené lokálnymi záujmami.

Z hľadiska mojich skúseností profesionálneho výskumníka bol tento participatívny zber dát rozhodne neoceniteľnou skúsenosťou. Jednak som musel prekonať „profesionálny diskomfort“ z toho, že nemám kontrolu nad celým procesom, a v užšom vedení výskumu sme sa museli vyrovnávať s obavami, že získané dáta nebudú použiteľné pre celkovú analýzu, aj napriek starostlivému výberu a školiacemu procesu. Predsa len v tíme profesionálnych výskumníkov a sociálnych vedcov, ktorí sú trénovaní a majú prax zbierať dáta v rozličných prostrediach, panovala pred terénou fázou istá počiatočná nedôvera k práci laických výskumných asistentov a asistentiek. Avšak prvé momenty v teréne, aspoň pre mňa osobne, priniesli isté upokojenie, keďže som videl, ako sa výskumné asistentky zhostili svojich úloh a ako dokážu citlivo a dôsledne viesť skupinovú diskusie. Tento pocit bol navyše umocnený, keď som sledoval ich posuny po druhom výskumnom pobyte a v spoločnej reflexii po ukončení výskumu. V konečnom dôsledku boli získané dáta napokon validné a dalo sa s nimi pracovať.

Okrem nespochybniteľného prínosu výskumu, ktorý spočíval v získaní cenných dát vygenerovaných participatívnymi metódami, mal komunitný participatívny výskum aj ďalšie ambície, ktoré smerovali k posilňovaniu jednotlivcov zapojených do celého participatívneho procesu. Ten určite poslúžil na individuálne posilnenie

rómskych výskumných asistentiek, ktoré získali nové zručnosti pri facilitovaní skupinových diskusií, naučili sa pracovať s novými metódami, ktoré sú zamerané na participatívne zisťovanie postojov a názorov skupiny k určitým tematizovaným udalostiam. Keďže mnohé z nich pracujú na komunitnej úrovni, tak tieto zručnosti ďalej využívajú vo svojej každodennej práci. Zároveň si rozšírili svoje sociálne siete a posilnili sociálny kapitál prepojením na komunitných lídrov z nových lokalít, organizátorov výskumného projektu a širšiu sieť lokálnych politikov, členov rómskeho poradného výboru a kľúčových partnerov projektu NDI a aj s odstupom času tieto siete a väzby využívajú vo svoj profesionálny prospech, ako aj v prospech komunit, v ktorých pracujú.

Avšak okrem tejto ambície o individuálne posilnenie osôb zapojených do výskumu sme predpokladali, že v niektorých prípadoch bude komunitný participatívny výskum viesť aj k zvýšeniu akcieschopnosti komunit na lokálnej úrovni. Na potvrdenie tohto dôsledku však nemáme konkrétne dôkazy, okrem možno niektorých anekdotických príkladov, ktoré však nevyhnutne nemusia mať kauzálne prepojenie s participatívnym výskumom a môžu byť zapríčinené aj inými vstupnými dôvodmi. Toto zistenie je v súlade so závermi aj iných autorov, ktorí sa venujú analýze dopadov komunitných participatívnych a rozvojových projektov. Napríklad Ryan Sheely (Sheely 2018: 27) pri porovnávaní viacerých komunitných participatívnych výskumov a rozvojových projektov potvrdil, že na základe pre neho dostupných dát neexistujú dôkazy o tom, že by sa individuálne posilnenie jednotlivcov skrze komunitný participatívny výskum premietlo do posilnenia komunity ako celku, napríklad vo forme vnímania tohto výskumu ako verejného nástroja pri tvorbe komunite prospešných politik.

Literatúra

- Dodson, L., Piatelli D., Schmalzbauer, L. 2007. Researching inequality through interpretive collaborations: shifting power and the unspoken contract. *Qualitative Inquiry* 13 (6): 821–843.
- Durham Community Research Team. 2011. *Community-based Participatory Research: Ethical Challenges*. Durham: Centre for Social Justice and Community Action, Durham University. Dostupné z: <https://ahrc.ukri.org/documents/project-reports-and-reviews/connected-communities/community-based-participatory-research-ethical-challenges/> [cit. 2018-12-10].
- Freire, P. 1985. *The politics of education: culture, power, and liberation*. South Hadley, Mass.: Bergin & Garvey.
- Hacker, K. 2013. *Community-Based Participatory Research*. London: SAGE publications.
- Hrustič, T. 2013. Rómska politická participácia v komunálnej politike na Slovensku. In: Benč, V., Hrustič, T., Kardos, T., Mušinka, A. (eds.). *Teoretické a praktické otázky politickej participácie Rómov na lokálnej úrovni*. Prešov: Slovenská spoločnosť pre zahraničnú politiku, 55–64.
- Hrustič, T. 2015. „Záleží na nás ako sa dohodneme.“ Prehľad rómskej politickej participácie na Slovensku (1990 - 2014). In: Podolinská, T., Hrustič, T. (eds.). *Čierno-biele svety. Rómovia v majoritnej spoločnosti na Slovensku*. Bratislava: Ústav etnológie SAV, VEDA, 104–145.
- Lewin, K. 1943. Defining the 'Field at a Given Time'. *Psychological Review* 50 (3): 292–310.
- Merenstein, B. F. 2015. Community-based Research Methods: Putting Ideas into Action. *Journal of Applied Social Science* 9 (2): 125–138.
- Miller, N. 1994. Participatory action research: principles, politics and possibilities, *New Directions for Adult Continuing Education* (63): 69–80.
- Minkler M., Wallerstein, N. 2003. Introduction to CBPR. New issues and emphases. In: Minkler, M., Wallerstein, N. (eds.). *Community Based Participatory Research for Health*. San Francisco: Jossey Bass, 3–26.
- NDI. 2005. *Roma political participation and public opinion survey - Slovakia 2005*, Washington DC: National Democratic Institute. Dostupné z: https://www.ndi.org/sites/default/files/1901_sk_romapresent_090105_5.pdf [cit. 2018-11-13].
- Pečínka, P. 2009. *Rómske strany a politici v Európe*. Brno: Doplněk.
- Radičová, I. (ed.). 2004. *Atlas rómskych komún na Slovensku*. Bratislava: Social Policy Analysis Center, Inštitút pre verejné otázky a Krajské centrum pre rómske otázky.
- Sanderson, E., Kindon, S. 2004. Progress in Participatory Development: Opening up the Possibility of Knowledge through Progressive Participation. *Progress in Development Studies* 4 (2): 114–126.

- Sheely, R. 2018. *Working Paper. Participatory Research, Empowerment, and Accountability – Assessing Participant Driven Evaluation*. Dostupné z: <https://scholar.harvard.edu/sheely/publications/participatory-research-accountability-and-empowerment-evidence-field-experiment> [cit. 2019-02-05].
- Stern, L., Hrustič, T., Mouzykina, N. 2017. *Evaluácia vývoja hlasu, priestoru a zodpovednosti Rómov v slovenskej politike medzi rokmi 2005–2015*. Washington D.C., Bratislava: Národný demokratický inštitút.
- Swanson, D. J., Creed, A. S. 2014. Sharpening the focus of force field analysis. *Journal of Change Management* 14 (1): 28–47.